

LES CIUTATS A LA BAIXA EDAT MITJANA. EL COMERÇ, LA MANUFACTURA I LES FINANCES

ANTONI RIERA
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

Introducció

Cap al 1100, a la Mediterrània es va iniciar un canvi de llarga durada i d'efectes persistents; el dinamisme i la creativitat es van desplaçar gradualment del sud-est al nord-oest. L'arrelament de les estructures feudals va renovar demogràficament, econòmica, social, política i cultural els estats llatins, que hi van recuperar la iniciativa. Els excedents agropecuaris i el creixement demogràfic van permetre no sols la creació d'una nova xarxa de mercats rurals, densa i jerarquitzada, a escala d'Occident, sinó també el despertar de les ciutats, que recuperaren el seu antic paper de centres mercantils i manufacturadors, i el redreç del gran comerç. Amalfi primer, i Gènova, Venècia, Pisa, Barcelona i Marsella més tard, van estendre les seves àrees comercials respectives a càrrec dels musulmans, tant al Magrib com al Maixreq, i van esdevenir les principals places exportadores dels articles de luxe asiàtics a tot Europa. Coetàniament, Florència, Milà, Siena, Lucca i Lió experimentaren també un fort ascens econòmic, dos dels factors clau del qual van ser el control ferreny dels territoris circumdants i l'aprofitament de la seva estratègica posició en el nou sistema de vies terrestres.

Les ciutats, a l'etapa central de l'edat mitjana, prosperaren, doncs, tant a les regions costaneres com interiors. A les franges marítimes s'organitzaren sistemes portuaris que comprenien des dels simples carregadors de blat, sal o llana fins als grans complexos internacionals, ubicats a les principals cruïlles de les rutes marítimes i terrestres. Com assenyala Michel Balard en la seva conferència, els ports, per a poder desenvolupar-se, necessitaven un *hinterland* de fàcil accés i proveïdor de productes comercialitzables. Exigien dragatges i condicionaments periòdics, així com la creació de successius sistemes defensius, tasques que generaven una forta demanda de mà d'obra i de gestors qualificats. Per tot arreu les autoritats locals delegaren l'administració del port i el control de la navegació en comissions especialitzades, com la Universitat dels Prohoms de Ribera, a Barcelona.¹

1. J. M. FONT RIUS, «La Universidad de Prohombres de Ribera de Barcelona y sus ordenanzas marítimas (1258)», a *Estudios sobre els drets i institucions locals en la Catalunya Medieval*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 1985, p. 692-707; M. T. FERRER, «Sobre els orígens del Consolat de Mar a Barcelona el 1277 i sobre els cònsols d'ultramar a bord de vaixells. Un exemple de 1281», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 23 (1993), p. 141-144.

Els grans ports mediterranis, per la seva creixent oferta de treball permanent i precari, esdevingueren el principal nucli de concentració poblacional de la ciutat. Hi confluïren no sols tots els oficis relacionats amb la construcció naval i el comerç marítim, sinó també mercaders estrangers, immigrants rurals, parats locals, aventurers, meretris. Arran de la convivència de colònies foranes, de llengües i experiències professionals molt diverses, s'hi van plantejar problemes de comunicació, que van ser resolts mitjançant la creació d'una llengua franca, i s'hi multiplicaren el litigis, per resoldre els quals es va haver d'establir una normativa específica i instaurar tribunals especialitzats. La *Lex Rhodia* bizantina, la *Tavola* d'Amalfi, el *Breve Curie Maris*, de Pisa, i especialment el *Llibre del Consolat de Mar*² de Barcelona, València i Ciutat de Mallorca, així com les corresponents magistratures, constitueixen un important llegat cultural de les ciutats portuàries, la vigència del qual va ultrapassar àmpliament l'edat mitjana.

L'auge del comerç exterior i la prolongació dels períodes mercantils no trigaren a generar, a les grans ciutats portuàries, una necessitat de monedes cada cop més fortes, estables i de creixent acceptació internacional. El procés es va iniciar el 1201, a Venècia, amb la creació del diner gros d'argent; Gènova, Pisa, Roma, Nàpols, Ancona, Montpeller, Barcelona, Palerm, Mallorca i Alacant³ se sumaren tot seguit a la reforma. El valor de la nova moneda es va revelar prest, emperò massa baix per a desenvolupar el paper de divisa en les grans transaccions internacionals. L'expressió més clara de l'embranchida comercial i financera dels emporis marítimes no seria, doncs, la moneda grossa d'argent sinó la d'or, que, pel que fa a les ciutats marítimes, reapareixeria, el 1252, a Gènova, des d'on s'estendria ràpidament a Venècia, Pisa i la Ciutat de Mallorca.⁴

2. De les diverses edicions del qual la més acurada és la darra: *Llibre del Consolat de Mar*, a cura de Germà Colon i Arcadi García Sanz, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajuana, Fundació Noguera i Rafael Dalmau, 1981-1987, 4 v.

3. E. FOURNIAL, *Histoire monétaire de l'Occident médiéval*, París, Nathan, 1970, p. 78-80; P. SPUFFORD, *Dinero y moneda en la Europa medieval*, Barcelona, Crítica, 1991, p. 292-297 i 518-520; A. RIERA MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media: el Mediterráneo Noroccidental (c. 1190-1350)», a *Moneda y monedas en la Europa Medieval (siglos XII-XVI)*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2000, p. 205-217.

4. E. FOURNIAL, 1970, p. 80-81; P. SPUFFORD, 1991, p. 232-236 i 521-522; A. RIERA MELIS, 2000, p. 229-232.

Cor de l'activitat mercantil, les ciutats portuàries diversificaren ràpidament, en un segon estadi, les seves activitats. Al costat dels oficis de la mar, s'hi van desenvolupar els relacionats amb les matèries primeres importades, per tal de produir draps, fustanys, sederies, estris de ferro, armes, sabó, paper, vidre, sucre. Si la manufactura va constituir —com molt bé va assenyalar Fernand Braudel— el factor clau en la segona fase del desenvolupament econòmic dels emporis marítims, la banca assumiria el protagonisme en la tercera. Derivades del canvi manual de diners, les banques privades de dipòsit controlaren el gran crèdit, fins a la segona meitat del segle XIV, tant a Gènova i Venècia com a Barcelona o València; tasca que, després d'una onada de fallides, seria assumida per les banques municipals, com el Banco di San Giorgio,⁵ a Gènova, o la Taula de Canvis,⁶ a la capital catalana. Mitjançant les respectives xarxes d'escales, colònies i consolats d'ultramar, les grans ciutats portuàries difongueren arreu del vell Mare Nostrum les innovacions financeres de la baixa edat mitjana.

El port esdevingué una de les més importants, si no la principal, font d'ingressos de les ciutats marítimes. Era a les seves instal·lacions on els agents fiscals recaptaven els aranzels duaners. És lògic, doncs, que les autoritats locals maldessin per controlar el port, actitud que palesa una certa desconfiança envers el món exterior. La historiografia comparada demostra que els grans emporis costaners, si més no a la baixa edat mitjana, foren afectats per una doble dinàmica contraposada, per sengles impulsos cap a l'obertura i vers el tancament. S'orientaren cap a l'obertura, atès que l'auge del port estava vinculat al funcionament dels grans eixos del comerç internacional, a la vitalitat de les vies que el connectaven amb el seu *hinterland*. Tendiren també, emperò, vers el tancament, en la mesura que hagueren de garantir-ne la defensa, mitjançant la creació d'una infraestructura defensiva, i controlar-hi el tràfic de mercaderies, capitals i persones, font decisiva d'ingressos.

Els factors econòmics i la ubicació en la xarxa de rutes terrestres son també essencials —com sosté Roberto Greci en la seva conferència— per a analitzar l'evolució de les ciutats mediterrànies interiors a la baixa edat mitjana. L'origen del capital urbà és força divers. A Milà, el redreç s'havia recolzat inicialment en una sinergia entre camp i ciutat, entre senyors rurals i oligarquia urbana, en el control progressiu del *hinterland*, en la presència de mercaders, menestrals i moneders lliures en el recinte urbà, tot i la caiguda de l'època carolingia. En una segona etapa, la ciutat va procurar

millorar les seves connexions amb els emporis marítimes més pròxims, amb Gènova i Venècia, des d'on va reexportar productes nòrdics, transalpins, a ambdues conques de la Mediterrània. A Florència, les rendes de la terra s'havien combinat, en la fase d'acumulació inicial de capital, amb el guanys generats pels serveis financers a la Santa Seu i pel comerç interior. La funció de banca del Papa explica l'adscripció sistemàtica de la república al bàndol güelf i la creació, el 1252, del florí,⁷ la principal divisa cristiana de la baixa edat mitjana. El sector clau en la segona etapa del desenvolupament econòmic fou la draperia, que es va beneficiar tant dels primers excedents de capital i de l'experiència acumulada en els emporis exteriors pels comerciants locals, com de la demanda sostinguda dels mercats meridionals d'Itàlia, oberts amb unes condicions aranzelàries molt favorables per la conquesta angevina.

A Piacenza, Lucca i Sena, els *contadi* de les quals eren força més reduïts que el de Milà, l'element dinamitzador no foren les rendes de la terra, sinó el comerç exterior i la banca. Des de Gènova, els piacentins s'introduïren, durant el segle XIII, a les fires de Xampanya i a les grans ciutats de l'Europa septentrional, així com als emporis de Llevant i de la conca occidental de la Mediterrània, on redistribuïren espècies orientals i cuirs ibèrics, i draps fins i llana anglesa, respectivament. Els lucans i senesos concentraren, en canvi, el seus esforços en la conca occidental del *Mare Nostrum* i en la del mar del Nord. Aquesta opció precoç pel gran comerç i les finances explicaria la ràpida adopció, durant la primera meitat del segle XIII, del diner gros d'argent a Sena, Florència, Arezzo, Volterra, Milà, Verona, Parma, Bolonya, Ferrara, Reggio de l'Emília i Cortona.⁸ Si no haguessin prioritzat els intercanvis exteriors i el crèdit, seria difícilment comprensible que les encunyacions d'or a Occident es reiniciessin a Lucca,⁹ el 1246, amb sis anys d'antelació respecte a Gènova, i que s'expandessin gairebé sense solució de continuïtat a Florència, Perusa, Milà i Bolonya.¹⁰

Arran de la crisi comercial i financera de mitjan segle XIV, la capital de la Llombardia optaria decididament, en una tercera fase, per la manufactura; els sectors elegits serien l'acer i el cotó, les armes i els fustanys. Florència reaccionaria a les dificultats diversificant la manufactura local, potenciant la sederia i reduint els costos de producció, mitjançant la introducció d'innovacions tecnològiques en el procés productiu i l'adopció d'una política de contenció salarial.

La primera crisi bancaria i la concurrència comer-

5. G. FELLONI, «La fondazioni del Banco di San Giorgio», a F. CARDINI, M. BALARD, G. FELLONI, A. PACINI, C. BITOSI, G. ASSERETO, B. MONTALE, S. LUZZATTO i A. GIBELLI, *Gli anni di Genova*, Bari, Laterza, 2010, p. 69-94.

6. A. M. ADROER i G. FELU, *Història de la Taula de Canvis de Barcelona, seu fundacional de la Caixa de Barcelona*, Barcelona, Caixa de Barcelona, 1989.

7. E. FOURNIAL, 1970, p. 80-81; P. SPUFFORD, 1991, p. 232-234 i 521; A. RIERA MELIS, 2000, p. 229-230.

8. E. FOURNIAL, 1970, p. 79; P. SPUFFORD, 1991, p. 292-297 i 518-519; A. RIERA MELIS, 2000, p. 205-217.

9. E. FOURNIAL, 1970, p. 80; A. RIERA MELIS, 2000, p. 229.

10. E. FOURNIAL, 1970, p. 80-81; P. SPUFFORD, 1991, p. 232-235 i 521-522; A. RIERA MELIS, 2000, p. 229-232.

cial creixent de Milà i Florència va obligar també les ciutats llombardes i toscanes a reestructurar les seves respectives economies. Plasència i Sena, després d'un intent frustrat de desenvolupar la manufactura tèxtil, van orientar les inversions cap al *contado*, vers les compres de terres, castells, molins, drets d'aigua. La terra oferia un rendiments força més baixos que les activitats mercantils i el crèdit, però més segurs, en una època de dificultats en les relacions internacionals, i més satisfactoris en el vessant social. Lucca, en canvi, va aconseguir posar al dia la manufactura tèxtil, transferint recursos econòmics i coneixements tècnics de la draperia a la sèderia.

Per tot arreu, la reestructuració manufacturera va implicar una creixent descentralització del treball pel terme, una especialització territorial de la producció, procés que va afavorir el desenvolupament de les economies regionals. Aquesta dispersió de la mà d'obra per la rodalia va comportar una escissió entre capital i treball, i va accentuar la jerarquització entre els menestrals, una part considerable dels quals va quedar sense cap mena de defensa corporativa. El malestar dels menestrals, el 1378, va esclatar a Florència amb una violència desaforada. Una recent anàlisi de les demandes dels Ciompi¹¹ ha posat de manifest la prioritat del dret d'associació respecte a les reivindicacions salarials, que la centralitat de les reclamacions corresponia a la qüestió social, no a l'econòmica.

Roberto Greci tanca la seva conferència amb una sèrie de conclusions importants: *a*) les ciutats interiors van ser, a la baixa edat mitjana, sistemes econòmics complexos; *b*) aquests conjunts urbans interiors s'articularen amb les ciutats portuàries, que els garantiren l'expansió de l'activitat comercial i financera, primer, i hi reduïren el costos de la reestructuració manufacturera, després; *c*) es impossible analitzar separatament la dinàmica comercial i la manufacturera, atès que s'influenciaren recíprocament; *d*) la descentralització de la manufactura va afavorir la formació d'economies regionals,¹² però va transformar també l'organització

corporativa i va degradar les condicions de treball d'amplis sectors de la menestralia.

Gioacchino Volpe, el 1961, després d'afirmar que «cada ciutat dosifica de manera diversa els elements que hi concorren: terra, indústria, comerç de diners o de mercaderies», ja havia conclòs que els orígens del capitalisme modern «no presenten una solució única».¹³ Atès que ambdues afirmacions resten fermes, es tracta, doncs, d'analitzar les proporcions i les formes amb què els components, idèntics per tot arreu, es combinen per a assolir, en cada cas, el resultat final.

El desenvolupament demogràfic, econòmic, social i polític de Barcelona —analitzat per Maria Teresa Ferrer en la seva contribució al col·loqui— concorda parcialment amb els de Gènova, Venècia i Pisa. La principal diferència rau en el fet que no es va organitzar políticament com una república marinera, sinó que va esdevenir el principal empori d'un estat amb una extensió territorial considerable, la Corona catalanoaragonesa. Per la ciutat comtal sortiren cap als principals mercats d'ambdues conques de la Mediterrània i de les costeres atlàntiques importants contingents de queviures,¹⁴ matèries primeres¹⁵ i productes manufacturats,¹⁶ provinents tant de la franja costanera com del rerepaís, de la vall de l'Ebre. Pel seu port van penetrar també a la «confederació», aliments,¹⁷ matèries primeres¹⁸ i articles manufacturats¹⁹ meridionals i septentrionals, i esclaus. El barri més poblat i dinàmic de la capital catalana va ser també el quarter del Mar, on, com han demostrat les fonts fiscals, es concentraven, a més de totes les activitats relacionades amb el mar, un sector important dels oficis del metall, la fusta, la pell, el vidre, el corall, i un contingent important de mercaders.

Les ciutats de la conca occidental de la Mediterrània, tant les marítimes com les interiors, tingueren un paper clau no sols en el terreny econòmic, sinó també —com ha recordat Flocel Sabaté— en l'ordenació del territori. Els corrents historiogràfics més recents han superat les preteses dicotomies entre el món urbà i el sistema feudal; sostenen que hi va haver una relació estreta entre els nuclis urbans i la ruralia circumdant. Els consistoris maldaren per remodelar les estructures econòmiques, socials, administratives i polítiques de la regió d'acord amb els interessos de la ciutat, tasca en què els funcionaris judicials i la institució del carrerat-

11. A. STELLA, *La révolte des ciompi: Les hommes, les lieux, le travail*, París, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1993.

12. Tal com sostenia el recent desaparegut Stephan R. Epstein, un qualificat expert suís, format a Itàlia i establert a Londres, a S. R. EPSTEIN, «Cities, Regions and the Late Medieval Crisis: Sicily and Tuscany Compared», *Past and Present* (Oxford), núm. 130 (1991), p. 3-50; S. R. EPSTEIN, «Regional Fairs, Institutional Innovation and Economic Growth in the Late Medieval Europe», *Economic History Review* (Oxford), núm. 47 (1994), p. 459-482; S. R. EPSTEIN, «Craft Guilds, Apprenticeship and Technological Change in Pre-Modern Europe», *The Journal of Economic History* (Cambridge), núm. 53 (1998), p. 684-713; S. R. EPSTEIN, *Freedom and Growth: The Rise of States and Markets in Europe, 1300-1750*, Londres, Routledge, 2000; S. R. EPSTEIN (ed.), *Town and Country in Europe, 1300-1800*, Londres, Cambridge University Press, 2001; S. R. EPSTEIN, H. G. HAUPT, C. PONI i H. SOLY, *Guilds, economy and society*, Sevilla, Universitat de Sevilla, 1998.

13. G. VOLPE, *Medio Evo italiano*, Roma, Laterza, 1961, p. 264.

14. Sal, oli, vi, mel, fruita seca, arròs, cansalada, llard, formatge, safrà, conserves de peix.

15. Llana, cuirs, grana, sosa, seu, pega, espart.

16. Draps, corall, cordam, coltells, armes, ceràmica, cordovans, vidre, moles de molí, sabó, paper.

17. Cereals, ramaderia de carn, peix salat, espècies orientals, sucre, vi grec.

18. Alum, colorants tèxtils, llana fina, fusta, estany, coure, acer, sofre.

19. Draps fins, sederies, fustanys, armes.

ge tingueren, si més no a Catalunya, un paper fonamental. Les ciutats centraren l'espai, afavoriren la creació d'economies regionals, i reflectiren els valors, el prestigi i el model social vigents en cada àrea.

Constantinoble i les grans ciutats bizantines conservaren durant tota la baixa edat mitjana les funcions de centres manufacturadors i emporis comercials de primer rang, als quals seguien afluint els productes de l'Orient Llunyà, l'Àsia central i el sud de Rússia. Durant el segle XIII, la presència de les institucions polítiques i eclesiàstiques de la Cort grega exiliada proporcionà —com ha recordat Ernest Marcos en la seva comunicació— curts períodes d'esplendor a algunes velles ciutats d'Anatòlia, com Nicea, Nímfeon i Magnèsia. A la Romània, als districtes europeus de l'Imperi, conservaren una notable activitat comercial i manufacturera Tebes de Beòcia, Mistràs i Tessalònica. L'avenç turc a Anatòlia, al mar Egeu i als Balcans, i l'establiment de poderoses colònies occidentals a Constantinoble i al mar Negre començarien, emperò, a estrangular, des del 1300, l'economia de les ciutats bizantines. Aquest llarg ocàs és difícil de seguir, emperò, a partir del testimoni dels viatgers occidentals, entre els quals els diplomàtics preponderen clarament sobre els mercaders. Descriuen amb admiració la gran superfície, l'escassa densitat i la riquesa en monuments del recinte urbà, així com la vitalitat de la colònia genovesa al raval de Pera.

Durant l'etapa central de l'edat mitjana, l'islam va recular territorialment, davant les ofensives dels exèr-

cits cristians feudals, a la península Ibèrica i a la conca occidental de la Mediterrània. La creació, arran de la primera croada, d'una sèrie de petits enclavaments cristians i la quasi immediata formació de colònies mercantils italianes, catalanes i occitanes van provocar un fort creixement econòmic al llarg del litoral sirí i palestí. Els ordes militars impulsaren per tot arreu una agricultura intensiva i especialitzada, el conreu de la canya dolça i la fabricació de sucre. Sota el seu domini, es formaren, entorn d'algunes velles fortaleses, com Margat, noves ciutats, on excavacions recents han tret a la llum —com ens ha exposat Balázs Major— molins, forns, fargues, a més d'infraestructures defensives.

Amb l'aportació militar de nous pobles conversos provinents de l'Àsia central, l'islam, al darrer quart del segle XIII, va aconseguir expugnar els enclavaments cristians a l'Orient Mitjà i restablir-hi la influència cultural del Caire, Alexandria i Damasc. La contribució dels neòfits va orientar els soldanats del Maixreq, que va haver de compartir, tanmateix, amb els emporis italians i catalans la funció d'intermediaris principals en els intercanvis entre l'Orient Llunyà i l'Europa occidental. La penetració comercial dels cristians als mercats magribins va coincidir amb l'aparició d'alguns nous centres culturals islàmics, com Fes i Marràqueix. L'auge d'aquests nous focus va rescabalar parcialment, a la conca occidental del *Mare Nostrum*, l'ocàs definitiu de *Balansiya* i *Madina Mayurqa*, que esdevingueren nuclis cristians.